

SZEMLE

M. CHRISTIAN ORTNER

DIE K. U. K. ARMEE UND IHR LETZTER KRIEG

(*Carl Gerold's Sohn Verlagsgsbuchhandlung KG. Wien, 2013. 248 o.
ISBN 978-3-900812-93-5*)

Az első világháború kitörésének 100. évfordulóján egyre több, az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének háborús szereplését taglaló összefoglaló mű jelenik meg a nemzetközi könyvpiacra. Ezek sorába tartozik a bécsi Hadsereg-történeti Múzeum igazgatójának nemrégiben napvilágot látott német nyelvű kötete is.

A szerző – akinek önálló könyve is jelent meg a Monarchia tüzérségének történetéről, továbbá több nagy ívű tanulmánya, többek között a császári és királyi haderő világégés alatti egyenruházatáról, az osztrák–magyar háborús harcéljárások változásáról – előszavát követően az első fejezet Ausztria–Magyarország fegyverkezési erőfeszítéseit veszi górcső alá az 1867–1914 közötti időszakban. Részleteket tudhatunk meg a k.u.k. haderő vezető szerveiről, a katonai döntéshozatal mechanizmusáról. Ortner kitér Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök 1906 utáni hadsereg fejlesztési elképzeléseire, a dunai birodalomban zajló fegyverkezés volumenét összehasonlítja a többi európai nagyhataloméval.

A második nagy témaegység a Nagy Háború kitörésére közvetett okot szolgáltató 1914. június 28-i, a Monarchia trónörököse és felesége ellen elkövetett sarajevói merénylet részleteit, majd az annak nyomán kialakult ún. júliusi válság lényegét járja körül. Részletesen ír a sarajevói merénylet előzményeiről és történéseiről, az annak nyomán kirobbant válság politikai és katonai összefüggéseiről, amely Ausztria–Magyarország 1914. július 28-án Szerbiának küldött hadüzenetében érte el tetőpontját.

A harmadik fejezet Ausztria–Magyarország vezérkari főnökének haditerveit, az 1914. augusztus eleji mozgósítást és az egyes frontokra történő felvonulás eseményeit tárgyalja a Habsburg-monarchia szempontjából. Bepillantást nyerünk a dunai birodalom balkáni és orosz háború esetére vonatkozó haditerveibe. Megismerhetjük az 52 milliós birodalom haderejének állapotát a mozgósítás pillanatában.

A negyedik témaegység az 1914-es hadiév történéseit mutatja be. Megismerhetjük a szerb és az orosz front hadieseményeit, az Oskar Potiorek tábornagy nevével fémjelzett, 1914 augusztusa és decembere között lezajlott Szerbia elleni két sikertelen osztrák–magyar offenzíva, továbbá a cári birodalom hadereje ellen Kraszniknál és Komarównál kivívott kezdeti győzelmek, a lembergi csatában elszenvedett vereség utáni Kárpátok vonalára történt visszavonulás és az annak következtében elszenvedett magas veszteségek, továbbá az osztrák–magyar szempontból győztes Limanowa–Lapanów-i csata részleteit. A szerző megvonta az 1914-es harcok mérlegét, amely elborzasztó: a császári és királyi haderő 1914 végéig 1,3 millió fős veszteséget (halott, sebesült, hadifogoly, beteg, eltűnt) könyvelhetett el, melynek pótlását a háború további folyama alatt már nem sikerült elérnie.

Az ötödik fejezet az 1915-ös év hadieseményeit járja körül. A mű írója foglalkozik az orosz fronton zajlott kárpáti téli csatával, Przemysl cári csapatok általi félféves ostromával és elestével, a központi hatalmak haderejének a gorlicei áttörés után elért sikereivel. Ortner ír az olasz fronton lezajlott első négy isonzói csatáról, Szerbia 1915 őszi a dunai birodalom, a németek és a bolgárok általi közös megszállásáról. Korabeli fényképek segítségével mutatja be az osztrák–magyar alakulatok szereplését a török frontokon a Gallipoli-félszigeten, Palesztinában és Gázában, továbbá a nők szerepét a világháborúban.

A hatodik témaegység az 1916-os évben a frontokon és a hátszországban történeteket ismerteti meg az olvasóval. Részleteket tudhatunk meg Montenegró császári és királyi csapatok általi

meghódításáról, az olasz hadszíntéren megindított osztrák–magyar dél-tiroli offenzíváról, az orosz fronton megindult és nagy veszteségekkel járó Bruszilov-offenzíva megállításáról, a Románia elleni győztes hadműveletekről, az olasz hadszíntéren vívott 5–9. isonzói csatákról. A fronton zajló hitélet valamint a hadbíróságok működése korabeli fotók segítségével elevenedik meg.

A következő nagy fejezet az 1917-es hadiév eseményeit foglalja össze. Megismerhetjük a Monarchia új uralkodója, I. (magyar királyként IV.) Károly háború folytatásával kapcsolatos elképzeléseit, az uralkodóváltással egyidejűleg a haderő felső vezetésében bekövetkezett személycseréket, az olasz fronton a 10–11. isonzói csata, a caporettoi áttörés hadműveleteit, az orosz hadszíntéren a Kerenskij-offenzíva kivédésére tett erőfeszítéseket, továbbá a Breszt-Litovszkban folyó fegyverszüneti és béketárgyalásokat. A hegyekben vívott háborút a szerző képek segítségével ismerteti meg az olvasóval.

A nyolcadik témaegység az 1918-as esztendő és az osztrák–magyar katonai összeomlás témakörét vizsgálja fel. Bemutatja a hadsereg állapotát 1918 elején, a hátszágban lezajlott sztrájkhullámmot, az orosz hadifogságból hazatérő katonák helyzetét, a breszt-litovszki és a bukaresti békekötéssel a keleti front tulajdonképpeni felszámolását, a haderő utolsó támadását, vagyis az olasz fronton kudarcba fullt piavei offenzívát. Részletesen végigköveti a Monarchia 1918 októberétől elkezdődött politikai felbomlását, az olasz hadszíntéren bekövetkezett katonai vereséget és a padovai fegyverszünet megkötését. Képekben számol be a katonák háború alatti ellátásáról.

Külön fejezet foglalkozik az osztrák–magyar harceljárások háború előtti és alatti fejlődésével. Christian Ortner megismertet minket az 1914 előtti időszakban a gyalogsággal gyakoroltatott találkozóharc megváltozásával, bemutatja a világégés alatt kialakult állásháború viszonyai között alkalmazott lövészárkok harcászati módjait és annak módosulását, az 1917-re kialakult ún. zónaharcászati lényegét és a rohamcsapatok harcmódjait. A fejezet végén található képek az egészségügyi szolgálat sokoldalú háborús tevékenységébe engednek bepillantást.

A tizedik témaegység az anyagszerek problematikáját és a háború elgépiesedését járja körül. Ortner bemutatja az osztrák–magyar haditechnikai eszközök (ismétlőfegyverek, géppuskák, kézi-gránátok, tüzéség, aknavetők, légaknavetők, gránátvetők, lángszórók), a légiő és a légelhárítás, a távközlés fejlődését, ír a lőszerutánpótlásról és a haderő gépjárművekkel való ellátottságának változásáról. A fejezet végén található blokkban számos kép mutatja be a hadifogság viszonyosságait. Az utolsó fejezet a császári és királyi haditengerészet háborús szerepét foglalja össze. Áttekintést ad a hadiflotta 1914-es szervezetéről és állapotáról, röviden felvázolja annak Nagy Háború alatti szereplését.

Az epilógusban a kötet írója megvonja a világégés mérlegét a Monarchia szempontjából, összefoglalja a birodalom felbomlása utáni eseményeket, felvázolja az egykori Központi Hatalmak utódállamaival kötött békeszerződések nyomán kialakult új európai hatalmi viszonyokat. A fejezetet a haditemetökről készült néhány korabeli fotó zárja. A kötetet a Nagy Háború egyes frontjain zajló főbb eseményeket kronológiai sorrendben összefoglaló táblázat és egy válogatott bibliográfia egészíti ki. A könyvben számos kiváló minőségű, eddig nem vagy csak részben publikált korabeli archív fényképen keresztül nyerhetünk bepillantást a Monarchia haderejének világégés alatti történetébe, a háború mindennapjaiba, a hátszág, a front, a katonák életébe, megismerhetjük a legfontosabb, első alkalommal a Nagy Háborúban tömegesen használt harceszközöket.

A recenziens egyetlen kifogással élhet csupán: Ortner a háború osztrák szempontú megjelenítésére koncentrált, a magyar álláspontok – mint ahogyan azt már a korábbi hasonló összefoglaló feldolgozások esetén is megszokhattuk – sajnálatos módon szinte egyáltalán nem kerülnek előtérbe.

Az Ausztria–Magyarország háborús szerepvállalását népszerűsítő és inkább tudományos ismeretterjesztő formában feldolgozó művet nem is a szakemberek, hanem az 1914–1918 közötti események, a Monarchia utolsó háborújának hadtörténete iránt érdeklődő olvasók szíves figyelmébe ajánlom.

Balla Tibor

ANNE SAMSON

WORLD WAR I IN AFRICA

The Forgotten Conflict Among the European Powers*(I. B. Tauris & Co. Ltd., London–New York, 2013. 306 o. ISBN 978 1 78076 119 0)*

A Nagy Háború folyamán az európai hadszíntéren zajlottak a legfontosabb események valamint a legnagyobb méretű és egyben a legtöbb áldozattal járó hadműveletek, amelyek történetéről az elmúlt száz esztendő alatt már több könyvtárat megtöltő irodalom látott napvilágot. A többi kontinensen, illetve a tengereken folyó háborúról sokkal kevesebb feldolgozás született, ezért jelent üdítő változatosságot a háború kitorérének évfordulójára megjelent számos angol nyelvű könyv között Anne Samson munkája, amely az első világháború afrikai frontjain az európai gyarmattartó hatalmak között végbement hadműveleteket és összecsapásokat, katonapolitikai változásokat foglalja össze elsősorban brit szemszögből. A szerző szabadúszó történész, az első világegés afrikai hadszínterének jó ismerője, akinek többek között már megjelent egy önálló kötete a brit és dél-afrikai szerepvállalásról a Kelet-Afrikában vívott harcokról.

A mű írója a bevezetőben áttekinti a Nagy Háború afrikai hadszínteréről eddig napvilágot látott angol nyelvű irodalmat, ismerteti Paul von Lettow-Vorbeck német, valamint Jan Smuts dél-afrikai tábornok életútját. Egy-egy táblázatban foglalja össze a Kelet- és Dél-Afrikában 1914–1919 között zajlott háború főbb szereplőit, a harcokban részt vett sereg- és csapattestek felépítését, továbbá az Afrikában 1914–1918 között lefolyt főbb eseményeket.

Az első fejezetben Samson megállapítja, hogy a gyarmatok szerepe a világegés kitorésekor az anyaország háborújának támogatása volt. Áttekintést kapunk az afrikai brit és német gyarmatok földrajzi elhelyezkedéséről, nagyságáról és népességéről, politikai berendezkedéséről és jelentőségéről, megtudhatjuk, hogy az 1914 előtti időszakban milyen érdekellentétek feszültek Afrikában a britek, a németek és más gyarmattartó európai államok (Belgium, Franciaország, Portugália) között. Megismerjük a szembenálló felek gyarmatokon állomásozó katonai alakulatainak erejét, a háborús konfliktus esetére egymás ellen kidolgozott haditervek részleteit, továbbá azt is, milyen afrikai gyarmati háborúkat vívtak a világegés kitorése előtti időszakban (például a Herero-felkelés leverése Német Délnyugat-Afrikában 1904-ben).

A második nagy témaegységben az első világháború kitorése után, 1914 augusztusában kialakult helyzetet ismerteti meg az olvasóval a könyv szerzője. Többek között tudomást szerzünk a Dar-es-Salam kikötője elleni brit hajtóvadásokról, a brit és belga együttműködésről Észak-Rhodesia tekintetében, a Kelet-Afrikában a briteknek a németek ellen 1914 őszi végrehajtott és kudarcba fullt támadásairól, a KÖNIGSBERG és az EMDEN német cirkálók britek általi elsüllyesztéséről.

A harmadik fejezet brit Dél-Afrika belső helyzetéről szól a háború kitorése után. Samson elemzi és bemutatja a Német Délnyugat-Afrikában tartózkodó német alakulatok és a portugálok, valamint a dél-afrikai erők közötti összecsapásokat. A következő témaegység a Jan Smuts vezette dél-afrikai csapatok Német Délnyugat-Afrika elleni 1915-ös támadását és annak eredményeként a terület meghódítását mutatja be, az ott védekező német gyarmati erők 1915 júliusában bekövetkezett fegyverletételéig. A mű írója szót ejt az 1915 őszi Dél-Afrikában lezajlott választásokról. A kötet a továbbiakban az 1915–1917 között lezajlott tengeri és légi harcokat veszi górcső alá. Részleteket tudhatunk meg a KÖNIGSBERG cirkáló 1915. július 11-én történt, brit hajók általi elsüllyesztéséről, a belgák és a németek közötti összetűzésekről a Tanganyika tavon, továbbá a brit és a német pilóták tevékenységéről Délnyugat- és Kelet-Afrikában. A hatodik témakör a Kelet-Afrikában 1915–1917 között végbement eseményeket vizsgálja. Képet kapunk a Sir Horace Smith-Dorien, majd a Jan Smuts tábornok vezette brit-és dél-afrikai, valamint a Lettow-Vorbeck ezredes által irányított német csapatok közötti harcok lefolyásáról, bemutatja a portugálok 1916 márciusától a gerilla taktikát alkalmazó németek (amellyel mintegy 90 000 fős brit és portugál haderőt kötöttek

le) ellen indított támadásait. Ismereteket szerezhethünk a britek és a portugálok Német Kelet-Afrika egyes területeinek elfoglalásáért folytatott versenyfutásáról.

A hetedik fejezet az afrikai háború emberi arcát és annak anyagi oldalát mutatja be az olvasó számára. Samson jó jellemzést ad az egymással szembenálló brit, dél-afrikai és német parancsnokokról, megtudhatjuk, hogy a szerző megítélése szerint milyen hadvezérnek bizonyultak. Szól a dél-afrikai búrok és a szembenálló harcoló felek oldalán küzdő bennszülött lakosság és katonaság lojalitásáról, a gyarmati értelmiség szerepéről. A szerző értékelése alapján a harcoló felek egymással szemben úriemberként viselkedtek, tisztelték az ellenfelet. Részleteket tudunk meg a katonák és a háborúzáshoz szükséges anyagi javak utánpótlásáról is. A mű írója korabeli visszaemlékezések alapján idézi fel a háború afrikai frontján zajló mindennapokat.

A következő témaegység az 1918-as háborús év eseményeit foglalja össze, Paul Lettow-Vorbeck tábornok néhány ezer főből álló csapatainak 1917 végétől a portugál gyarmaton, Mozambikban, majd a sokszoros brit, indiai és belga túlerő által elfoglalt Német Kelet-Afrikában vívott harcait mutatja be részletesen, az ellenfelei előtt is nagy tiszteletnek örvendő német tábornok mintegy 1500 fős erőinek 1918. november 25-én Rhodesiában a britek előtt történt fegyverletételéig.

A kilencedik fejezet az 1915–1918 közötti időszak háttérben zajló eseményeiről szól. A szerző bemutatja az antant hadviselő felek – britek, dél-afrikaiak, belgák, portugálok, franciák – hadicéljait, politikai és gyarmati érdekeit, párhuzamba állítja azokat az anyaországok hadicéljaival. A következő témaegység az afrikai hadszíntéren folyó háborús cselekmények londoni visszhangjáról szól. Tudomást szerzünk az 1915–1917 közötti brit kormányok háborúhoz való viszonyulásáról, a Kelet-Afrika elleni hadjáratról szóló, 1915-ben hozott döntés körülményeiről, a brit érdekek mozgatórugóiról a régióban, megismerhetjük a brit politikai és katonai vezetés fontosabb döntéseit. A tizenegyedik fejezet a viláégés alatti brit és amerikai elképzeléseket mutatja be az afrikai gyarmatok háború utáni sorsáról. Megismerhetjük a győztes antanthatalmak elképzeléseit és céljait az afrikai német gyarmatok felosztásáról a Párizs környéki békekonferencián, majd annak megvalósulását a versailles-i béke aláírása után. Az utolsó témaegységben a tanulságokat foglalja össze a szerző. Megtudhatjuk, hogy a Német Délnyugat és Német Kelet-Afrikában zajlott harcokban az összes résztvevő több mint 100 000 halottat veszített.

A kötet utolsó fejezete évről évre foglalja össze és értékeli röviden a háborús évek főbb eseményeit, politikai és katonai változásait az anyaországban valamint Afrikában, továbbá elemzi a világháború hatásait az afrikai kontinensen és az általa kiváltott változásokat a rá követő évtizedekben egészen az afrikai gyarmati rendszer felbomlásáig, az 1970-es évekig.

Forrás- és irodalomjegyzék, az alakulatok neveit tartalmazó, továbbá személynév és földrajzi név, valamint egy általános mutató egészíti ki és könnyíti meg az olvasó számára az eligazodást a könyvben. A modern szemléletű és alapos kutatások eredményeit összegző mű egyaránt számot tarthat a Nagy Háború afrikai eseményei iránt érdeklődő szakemberek és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére.

Balla Tibor

MARGOT KAHLEYSS

**MUSLIME IN BRANDENBURG – KRIEGSGEFANGENE IM 1. WELTKRIEG.
ANSICHTEN UND ABSICHTEN***(Museum Europäischer Kulturen, Berlin, 2000. 184 o., 146 fénykép és ábra,
ISBN 3886094324-9783886094325)*

Az 1990-es évek közepén a berlini Néprajzi Múzeum (Berliner Museum für Völkerkunde) Fotóarchívumából 136 rejtélyes üvegdia és üvegnegatív került elő, amelyeken többek között keleti öltözet viselő emberek, egy mecset és különös faragásokkal díszített német helységnévtáblák voltak láthatóak. A kutatás, azonosítás folyamán kiderült, hogy a fényképek az első világháború idején, két speciális, elsősorban muszlim hadifoglyok számára létesített táborban – Berlin közelében, Zossen és Wünsdorf mellett – készültek. A téma különlegessége felkeltette Margot Kahleyss figyelmét, aki 1995 és 1997 között összesen három publikációban is feldolgozta. Ez figyelemreméltó, hiszen a szerző szakterülete elsősorban Latin-Amerika.¹ Emellett néprajzi és publicisztikai tanulmányokat folytatott a Berlieni Szabadegyetemen (Freie Universität Berlin), később docensként a nyelvi közvetítés területén (német mint idegen nyelv, angol, spanyol) végzett kutatásokat és lektori feladatokat is ellátott.

A mű két fő részre oszlik: egy általános bevezetőre, valamint magukra a fényképekre és azok leírására. A bevezetőben a szerző röviden kitér arra, hogy a fényképek forrásként nem egyszerűen csak dokumentálnak, hanem egyszersmind árulkodnak azok készítőinek szándékairól, kulturális környezetéről. Németország és az iszlám viszonya ráadásul egy olyan kérdéskör, amely mára mit sem veszített aktualitásából. A történelmi háttér felvázolásakor a szerző feleleveníti ennek ellenmondásosságát, egyrészt az évszázadokra visszanyúló félelmet a hódító araboktól, törököktől, másrészt a „mesés kelet” különös vonzerejét. Érinti a német és az oszmán birodalom korábbi kapcsolatait (az első kereskedelmi és barátsági szerződés 1761-ben jött létre), valamint összefoglalja a legfontosabb okokat, amelyek oda vezettek, hogy a muszlim hadifoglyok egy időre megkülönböztetett figyelemben és bánásmódban részesültek.

Eszerint a német hadvezetés egyrészt abból indult ki (tévesen), hogy az V. Mehmed oszmán szultán és kalifa által 1914. november 14-én meghirdetett „szent háború” (dzsihad)² következtében az antant gyarmatok és államok területén élő, illetve az azok seregeibe besorozott muszlimok úgy fogják érezni, hogy át kell állniuk a Központi Hatalmak oldalára. Másrészt számoltak azzal, hogy ha a Magrebben (Marokkó, Algéria, Tunézia) a franciák, Indiában és Egyiptomban a britek, a Kaukázusban és Közép-Ázsiában pedig az oroszok ellen sikerülne felkeléseket kirobbantani, jelentősen gyengíthetnék az ellenséget. Mindezen túl hosszú távú gazdasági és kereskedelmi céljaik is voltak a közel-keleti és az indiai térségben. A gyengélkedő Oszmán Birodalom ugyanakkor a maga részéről arra látott esélyt a világháború kitörésekor, hogy visszazerezze vezető helyét az iszlám világban, és megakadályozza az arab területek függetlenségi törekvéseit.

A német hadügyminisztérium elképzelései szerint a fogságba esett, különböző népekhez tartozó muszlimokat, a hindukat és a nemzeti önállóságra törekedő grúzokat és örményeket is arról kellett volna megfelelő propagandisztikus eszközökkel meggyőzni, hogy a Német Birodalom és szövetségesei támogatják függetlenségi mozgalmukat, és baráti népként tekintenek rájuk. Ők ezt követően visszatértek volna a harctérre vagy a hazájukba, ahol tovább terjesztették volna a propagandát. Az egész stratégia egy befolyásos orientalista, Max Freiherr von Oppenheim (1860–1946) 1914 októ-

¹ Emellett néprajzi és publicisztikai tanulmányokat folytatott a Berlieni Szabadegyetemen (Freie Universität Berlin), később docensként a nyelvi közvetítés területén (német mint idegen nyelv, angol, spanyol) végzett kutatásokat és lektori feladatokat is ellátott.

² A szerző sem felejtí el itt megemlíteni, hogy az arab dzsihad kifejezés jelentése nem „szent háború”, sokkal inkább „törekvés”, „erőfeszítés”. Ez elsődlegesen a saját hibákkal, negatív tulajdonságokkal folytatott küzdelmet jelenti (egyes iszlám jogtudósok ezt nagy dzsihadnak nevezik), és csak másodlagosan az iszlám hit fegyveres védelmét (kis dzsihad).

berében megjelent *Emlékirat ellenségeink iszlám területeinek forradalmasításáról* (*Denkschrift betreffend die Revolutionisierung der islamischen Gebiete unserer Feinde*) című írásán alapult. A zsidó származású, de katolikusnak nevelt Oppenheim már fiatalkorában rajongott az iszlám kultúráért, jogi tanulmányait követően sokat utazott a Közel-Keleten és Német Kelet-Afrikában. Kairóban arabul tanult, és teljesen magáévá tette az ottani szokásokat, még az öltözködést is. Jól ismerte fel, hogy a Német Birodalom élvezett némi szimpátiát a Közel-Keleten, mivel kritikusán viszonyultak a britek és franciák gyarmatpolitikájához. Oppenheim és köre (többek között barátja, Karl Emil Schabinger, Oskar Ritter von Niedermeyer és Werner Otto von Henning, akik Afganisztán és India fellázítását tervezték, Eugen Mittwoch orientalista és Helmuth von Glasenapp indológus) mindent elkövettek azért, hogy saját háborús céljaik elérése érdekében az iszlám világban a *dzsihad* fogalmának rendkívül erőszakos értelmezését terjesszék. (Az iszlám jogtudósok között ugyanis mai napig vita tárgya, hogy a *dzsihad* kötelessége-e a muszlimoknak, vagy csak egy jog, amivel külső támadás esetén élni lehet.) Elsődleges céljuknak a brit gyarmatbirodalom szétzúzását, Egyiptom és India fellázítását tekintették. (Oppenheim egyébként a második világháború idején, 1940. július 25-én is írt egy emlékiratot, amelyben ugyanezt az elképzelését elevenítette fel; siker ezt se koronázta.)³

A Zossen melletti „Szőlőhegy-tábor”-ban (Weinberglager) elsősorban az Orosz Birodalom területéről származó foglyokat gyűjtötték össze, mintegy 12 000 főt, leginkább kazáni tatárokat, de tőlük elkülönítve keresztény örmények és grúzok is kerültek ide. A Wünsdorf közelében fekvő „Félhold-tábor” (Halbmondlager) nagyjából 4000 foglyot fogadott be: észak- és nyugat-afrikaiakat, afgánokat és indiaiakat (muszlimokat, hindukat és szikheket egymástól elkülönítve). Mivel tiszták esetében nagy volt annak a veszélye, hogy a közkatonáknál jóval lojálisabbak a gyarmattartókhoz, őket nem ezekben a táborokban helyezték el. A legénységi állományhoz tartozó foglyok kivételes bánásmódban részesültek, ami a hadifogolytáborokhoz viszonyítva jobb ellátást, az étkezés vallási előírásainak lehetőségei szerinti figyelembevételét, változatosabb szabadidős elfoglaltsági lehetőségeket (sport, kézműves tevékenységek, kirándulások a táborokon kívülre, nyelvórák) és szabad vallásgyakorlat biztosítását jelentette. A „Félhold-tábor”-ban 1916. július 13-án avatták fel az első, Németországban épült mecsetet. Különösen nagy hangsúlyt fektettek természetesen a foglyok befolyásolását célzó propagandára, melynek keretében számukra tábori újságokat szerkesztettek és jelentettek meg (*Der neue Orient*, az arab, tatár és orosz nyelvű *El Dschihad*, a grúzokat megcélzó *Kaukasién*, valamint a hindi és urdu *Hindostan*). 1916 decembere és 1917 márciusa között az arab nyelvű *Lagerzeitung des Halbmondlagers Wünsdorf* is tájékoztatta a foglyokat. A táborokban muszlim tanítók is működtek, többek között a tunéziai Szalih es-Saríf et-Tuniszi és a tatár Abder-Rasid Ibráhim sejk, akik a hadvezetés megbízásából fejtettek ki vallási köntösbe öltöztetett német-barát propagandát.

Mindezek az erőfeszítések azonban kevés sikert hoztak. A propagandát irányító Keleti Hírszolgálat (Nachrichtenstelle für den Orient, kezdetben Oppenheim, majd Schabinger és Mittwoch vezetése alatt), amely a fogolytáborok mellett a frontokon és az ellenséges gyarmatokon is aktív propaganda-tevékenységet folytatott, nem vette figyelembe, hogy az egyes népek szuverenitásra vágytak, és nem a halódó Oszmán Birodalom szárnyai alá, így annak a „szent háború”-ra való felhívása se szította fel lelkükben a kívánt tüzet. A különböző etnikumok és felekezetek között feszülő ellentétek – például Indiában a muszlimok, hinduk és szikhek esetében – eleve lehetetlenné tették az együttes fellépést a gyarmattartókkal szemben. Ugyancsak kevesen akadtak, akik szívesen kockáztatták volna saját és a hátszországban maradt családjuk jövőjét a Központi Hatalmak oldalára való esetleges átállással. A tábori újságok befolyása is elhanyagolható volt, utólag megállapították, hogy nyelvezete túlságosan bonyolult volt az – egyáltalán olvasni tudó – foglyok többsége számára is. Az együttműködési hajlandóság alapján különböző csoportokba osztották őket: „dzsihadisták”, „lan-

³ Wolfgang G. Schwanitz: Max von Oppenheim und der Heilige Krieg. Zwei Denkschriften zur Revolutionisierung islamischer Gebiete 1914 und 1940. *Sozial.Geschichte*. 2004. 3. sz. 28–59 o. Online elérés: <http://www.trafoberlin.de/pdf-dateien/Oppenheims%20Jihad%20Dokumente%20WGS%20%20120207.pdf> (A megtekintés időpontja: 2014. január 8.) Itt olvasható Oppenheim első, eredetileg mintegy 136 oldalas emlékiratának (Schabinger által) kivonatolt változata, és itt publikálták első ízben a második emlékirat teljes szövegét.

gyosok”, „hajthatatlanok” (Gihadisten, Laue, nicht Belehrbare), vagy „készségesek”, „langyosok”, „franciáskodók” (Bereitwillige, Laue, Französlinge). Az internáltaknak legfeljebb negyede bizonnyult együttműködésre késznek, egy részüket a Kahleiss által I. zászlóaljnak nevezett egységbe sorolták be; további 1800 főt Isztambulba szállítottak, ahol viszont sokkal rosszabb körülmények közé kerültek: az oszmán vezetés ugyanis nem osztotta a németek hosszú távú terveit, a foglyokat vasútépítésre és Anatólia betelepítésére szánták.

A német hadvezetés, miután belátta a terv megvalósíthatatlanságát, 1917 folyamán elkezdte a táborok felszámolását: az afrikai és indiai foglyok nagy részét (utóbbiak körében különösen gyakoriak voltak a járványok) Románia megszállt területére szállították át. A többi fogoly a táborok környéki városokban volt kénytelen munkát végezni; ekkor már semmiféle kivételezett helyzetben nem voltak más hadifoglyokhoz képest. Emellett antropológiai és néprajzi kutatásokat is végeztek közöttük, így például Leo Frobenius (1873–1938) mondákat és elbeszéléseket gyűjtött, Rudolf Pöch (1870–1921) osztrák orvos és antropológus a foglyok fejéről készített gipszlenyomatokat, hagyományos énekeiket és zenéjüket pedig hangfelvételeken rögzítették. A háború lezárása után, 1921-ig a foglyok többsége visszakerült hazájába, de arra is volt példa – elsősorban a tatárok körében –, hogy letelepedési kérelmet nyújtottak be a német hatóságoknak, amelynek – legalábbis átmenetileg – sokszor eleget tettek; egy részük egészen 1924-ig maradt a „Szőlőhegy-tábor” területén. A leromlott állapotú, de továbbra is látogatott famesetet 1930-ban bontották el.

A szerző a megtalált diák egykori készítőjének személyéről is közöl tudnivalókat. Prof. Dr. Otto Max Johannes Stiehl (1860–1940) foglalkozását tekintve építész és a Charlottenburgi Technikai Főiskola (Technische Hochschule Charlottenburg, 1946 óta Technische Universität Berlin) professzora volt, de részt vett a Berlini Antropológiai, Etnológiai és Óstörténeti Társaság (Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, röv. BGAEU) munkájában is, lelkes amatőr fényképész volt. 1914 végén önként jelentkezett háborús szolgálatra, és 1915 közepén főhadnagyi rangban a „Szőlőhegy-tábor” parancsnokságához került. Egy évvel később századossá léptették elő, 1917 júniusától a „Félhold-tábor” parancsnokhelyetteseként tevékenykedett. Stiehl számtalan fényképet, elsősorban portrét készített, ezek egy részéből állította össze a szóban forgó diaszorozatot, amelyet valószínűleg a nagyközönségnek is bemutatott. Kahleiss kiemeli, hogy Stiehl, miközben érthető módon, a német hadvezetés céljait messzemenően szem előtt tartva igyekezett olyan összképet sugallni felvételeivel, hogy ezekben a táborokban kivételesen jó elbánásban részesülnek a foglyok, mégis elsősorban az egyes emberek érdekelték, ezért képei személyesebbek és kevésbé beállított jellegűek, mint a kifejezetten propagandacélú készített fényképek. Stiehl a portréfelvételek esetében feljegyezte a lefotózott személyek nevét, ami ugyancsak szokatlan, és személyes érdeklődésének tanúbizonysága. Kutatói figyelme azonban nem feltétlenül párosult rokonszenvvel: 1916-ban megjelent könyve, amelyben portréképeit közzétette, az *Ellenségeink. 96 karakterfej német hadifogolytáborokból (Unsere Feinde. 96 Charakterköpfe aus deutschen Kriegsgefangenenlagern)* címet kapta. Ezzel tökéletesen megfelelt annak az akkoriban széles körben elterjedt vélekedésnek, amely az antant-hatalmakat barbársággal vádolta, amiért azok színes bőrű segédcsoportokat vetettek be európai ellenfelek ellen. Ez még inkább tetten érhető Leo Frobenius *Ellenségeink nép-cirkusza (Der Völker-Zirkus unserer Feinde)* címen 1917-ben megjelent műve esetében, amelyben többek között következőket adja a briteket jelképező cirkuszszagigató szájába: „Bemutatjuk, amint John Bull világhírű domptőr remekül betanított állatai a manézsbán letámadják és szétmargangolják a minden kultúrától mentes, vad Germániát...”⁴ – Stiehl bevezető írása ennél visszafogottabb. Leszögezi, hogy nem az volt a célja, hogy ijesztő képek segítségével minél rosszabb színben tüntesse fel az ellenséget, és óva int attól is, hogy az egyes karaktervonásokat könnyelműen általánosítsák. A 96 portré rendkívül sokféle népcsoportot mutat be: breton, közép- és dél-francia, arab, algériai, tunéziai, marokkói, szenegáli, szudáni, mulatt, angol, skót, ír, kanadai, flamand, vallon, gurkha, indiai, afgán, szerb, orosz, fehérorosz, ukrán, lengyel, koreai, grúz, örmény, cseremisiz és tatár arcok tekintenek ránk a kötet lapjairól. Stiehl emellett beszámol

⁴ Leo Frobenius munkája az Europeana keretében teljes egészében digitálisan is elérhető az alábbi webhelyen: <http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/dms/werkansicht/?PPN=PPN684757141> (A megnézés időpontja: 2014. január 9.)

személyes tapasztalatairól is, így például kiemeli, hogy a franciák fegyelmezetlenek, és folyvást kockajátékokkal szórakoznak. Az arabokat előkelő megjelenésűnek, a fekete-afrikaiakat viszont vadnak és teljesen műveletlennek írja le, akik a többi táborlakótól is elkülönülnek. Az indiai foglyokkal kapcsolatban megjegyzi, hogy míg a muszlimok esetében csak a disznóhús elkerülésére kell ügyelni az ételmezésnél, addig a hinduk és a buddhisták sokszor nem voltak hajlandók olyan ételt fogyasztani, amelyet más vallásúak készítettek; így arra is volt példa, hogy engedélyt kaptak arra, hogy kenyérüket maguk süssék. A szerző külön kiemeli az afgánok büszke megjelenését, és úgy fogalmaz, hogy „tisztá indogermánok”, akik „akár egy észak-német paraszti gazdaságon is születhettek volna.” A tatárokról végül dicsérő hangnemben szól azok harciassága és tanulási vágya kapcsán, külön megemlítve az általuk készített, állatokat ábrázoló faragott alkotások kiemelkedő művészségét. Mégis, azzal fejezi be írását, hogy bár igyekezett bemutatni ezen népek jó oldalát is, „ne felejtjük hangsúlyozni, hogy ebben az egzotikus tömegben mégiscsak a nyersség és barbárság van túlsúlyban.”⁵

A bevezetőben számos fénykép és ábra illusztrálja a szöveget. Így többek között láthatóak felvételek V. Mehmed *dzsihadra* felszólító *fatvájáról*⁶, a hadifoglyok számára kiadott tábori újságokról, Otto Stiehl különböző személyes dokumentumairól és a táborokban kutatásokat végző antropológusok és etnológusok kiadványairól.

A publikáció második egysége, a képek bemutatása csak részben követi a diasorozat eredeti felosztását. Stiehl üvegnegatívokkal dolgozott, az akkoriban kapható celluloid filmtekercsek ugyanis nem tudtak még megfelelő minőséget produkálni. Saját kezű, rövid feljegyzései mellé Kahleyst minden képhez további leíró, kiegészítő információkat is szolgáltat. Stiehl az eredeti felosztásban a következő csoportokat különítette el:

„I. A tábor területe” (Anlage des Lagers), 7 felvétel. Ez a csoport magukat a táborokat és épületegyütteseket mutatja be; néhány felvételen fogságba esett francia katonák is láthatóak, akik rövid időre kerültek a „Szőlőhegy-tábor”-ba.

„II. A tábor lakói” (Belegung des Lagers), 77 felvétel, ebből 54 maradt fenn. Itt található egy válogatás a portréképekből. Ezekből Kahleyst csak azt a 13 darabot közli, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a könyv témájához (két tatár, egy grúz, egy örmény, két algériai, két arab, egy szudáni, két szikh és két gurkha portréját).

„III. Élet a táborban” (Lagerleben), ezen belül:

„a) vallási” (religiöses), 6 felvétel a mecsetről, a temetőről és a keresztény foglyok oltáráról.

„b) Munka és játék” (Arbeit und Spiel), 11 felvétel, a táborokban folyó munkavégzésről, étkezésről, szabadidős elfoglaltságokról.

„c) Sport”, 15 felvétel, ebből 14 maradt fenn.

„d) Bajrám-ünnepségek”⁷ (Bairamfeste), 10 felvétel. 1915-ben és a következő évben is nagy hangsúlyt fektettek a muszlim vallási ünnepségek látványos megtartására. Ezen alkalmak során esetenként oszmán küldöttségek is meglátogatták a táborokat.

„IV. Művészeti tevékenység” (Kunstabtrieb), 36 felvétel. Itt láthatóak a foglyok hímezett, faragott, korongozott alkotásai, többek között azok a művészi díszített helység- és utcanévtáblák is, amelyek segítettek a kutatókat a képek eredetének megfejtésében.

Kahleyst nem közli a diasorozat valamennyi képét, viszont válogatott az Otto Stiehl utódai által megőrzött, nem publikálásra szánt hagyatékból is, valamint az 1990-es évek közepén doku-

⁵ Otto Stiehl munkája ugyancsak elérhető az Europeana keretében digitálisan: <http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/dms/werkansicht/?PPN=PPN670056537> (A megtekintés időpontja: 2014. január 9.)

⁶ A *fatva* jogi döntvény, amelyet általában az iszlám jogban (*saría*) jártas *muftik* adnak ki, de elvileg magánszemélyek is jogosultak erre. Egy *fatvának* nincsen általánosan kötelező érvénye, az azt jegyző személy tekintélyén múlik, hogy milyen tág körben fogadják el döntését. Így az egyes jogi iskolák (*madzhab*) ugyanabban a kérdésben akár egymásnak ellentmondó *fatvákat* is hozhatnak. Tekintve, hogy az iszlámban a vallás és a jog elválaszthatatlanul összefonódik, a *saría* pedig a mindennapi életre vonatkozó szabályokat is tartalmaz, egy *fatva* nem csak magánjogi, hanem közéleti kérdésekben is állást foglalhat.

⁷ A *bajrám* török kifejezés az ünnepnapok általános megjelölése, a *ramazán bajrám* (arabul *íd al-fitr*) a böjt megtörésének ünnepe, a *kurbán bajrám* (arabul *íd al-adha*) az áldozati ünnep, mindkettőt megtartották a táborokban.

mentálta és megörökítette az egykori táborok és a temető fennmaradt nyomait. Így láthatjuk többek között annak az emlékkőnek a maradványait is, amelyet Otto Stiehl tervei alapján emeltek a táborokban elhunyt tatár foglyok emlékére. Ezt 1916 augusztusában, a *ramazán bajrámi* során avatták fel török tiszték jelenlétében, kétnyelvű (tatár és német) felirata: „Azon mohamedán kazáni tatár hadifoglyok nyughelye, kik II. Vilmos uralma idején a világháborúban meghaltak” (Grabstätte der kriegsgefangenen mohammedanischen Kasan-Tataren die unter der Regierung Wilhelm II während des Weltkrieges starben).⁸ Kahleyss mindezt kiegészíti Alfred Grohs sajtófotós felvételeivel, amelyek a korabeli újságokban is megjelentek; ezek általában előre beállított csoportképek, amelyek érzékelhetően eltérnek a Stiehl által készített fotók hangulatától. A mű a képeket a következő csoportosításban közli:

1. Bevezetés

a) A táborok (10 felvétel)

b) A foglyok portréi (13 felvétel)

c) Tábori élet, a foglyok élethelyzete

– Mindennapok (11 felvétel)

– Sport (5 felvétel)

– Kézművesség (16 felvétel)

– Vallás (6 felvétel). A mecsetről készült fényképek mellett egy keresztény (valószínűleg örmény) istentisztelet is látható.

– A temető (7 felvétel, 1 rajz). Itt látható az eredeti fényképek mellett a szerző által készített helyszíni fotók egy része is, így a tatár emlékkő felújítás előtti állapota (1995 márciusában). A szerző beválogatta a személyes hagyatékából azt a tervrajzot is, amit Otto Stiehl készített az emlékkőhöz.

d) A táborok és környékük állapota ma (7 felvétel). A szerző további helyszíni képei.

2. Propaganda, a táborok jelentősége – a képanyag hatása

a) A propaganda eszközei (14 felvétel). A szerző ide csoportosította a *bajrá*m-ünnepségek, valamint az oszmán küldöttség látogatása alkalmával készült fotókat, továbbá a már említett tábori propagandista, a tatár Abder-Rasíd Ibráhim sejk arcképét. Ezzel Kahleyss arra utal, hogy ezek az események is csak a foglyok befolyásolására tett kísérletek voltak.

b) A táborok jelentősége és a fényképek céljai (5 felvétel)

– A képek „autentikussága” (1 felvétel). Itt az afrikai foglyok táborrésze látható, amely nem egy hivatalos esemény kapcsán, hanem a mindennapokban mutatja be a tábori életet. A szerző azonban felhívja a figyelmet, hogy ez a „mindennapiság” csak látszat, Stiehl valójában nagyon tudatosan válogatta ki ezeket a motívumokat, és nem a tényleges valóságot tükrözték.

– „Szabadság” a táborokban (1 felvétel). Ez a fénykép Stiehl feljegyzései szerint egy parancsnoki szobát mutat be („*Tatarische Möbel, Kommandeursstube*”), amely azt hivatott érzékeltetni, hogy a foglyok otthonosan érezhették magukat a táborokban: faragott tatár székek, asztalok és még egy balalajka is látható rajta, a politikai igazodást pedig V. Mehmed falón függő, méretes arcképe segíti.

– A fényképek megrendezettsége (5 rajz, 2 felvétel). Itt 15 rajzot láthatunk Stiehl hagyatékából, amelyeket egy bizonyos G. Gorrier készített, és jelenleg az egyetlen olyan ismert emlékműanyag, amely a tábori életet a foglyok szemszögéből mutatja be. Ezek szerint az élelmezés (az egyik rajz felirata: „Soupe...? nix...”) és a higiéniai körülmények hagytak kívánni valót maguk után. Ezt állítja szembe Kahleyss Stiehl két felvételével, amelyek viszont tiszta és rendezett fürdőket, működő kazánokat mutatnak.

A szerző szemmel láthatólag arra törekedett az eredeti felosztás megváltoztatásával, hogy a felvételeket történelmi kontextusba helyezze. Arra kívánt rámutatni, hogy Otto Stiehlnek – minden személyes érdeklődése dacára – sem az volt az elsődleges célja, hogy a nagyközönségnek bemutassa ezeknek a távoli és egzotikus népeknek a kultúráját. Sokkal inkább az, hogy a háború érdekeinek megfelelően megrendítse az ellenséges hatalmak bizalmát gyarmataik lakosaiban, ezzel jelentős

⁸ A temető és az emlékkő az évtizedek folyamán feledésbe merült és erősen megrongálódott, de öröndetes módon 1995-ben, illetve 2005-ben teljesen felújították.

katonai erők lekötését remélve. Oppenheim eredeti elképzeléséről (a muszlim népek tényleges fel-lázításáról) viszonylag gyorsan kiderült, hogy kivitelezhetetlen; a pszichológiai hadviselés céljait viszont továbbra is jól szolgálhatták a muszlimok és németek barátságát sugalló képek. Az Ázsiából és Afrikából származó katonák, akik a gyarmattartók seregeiben jobbára a golyófogók szerepét töltötték be, így hadifogolyként is csak eszközként szolgáltak egy olyan háborúhoz, amely a legkevesbé sem az érdekeiket szolgálta. Kahleyst a történelmi háttérrel csak nagyon vázlatosan mutatja be, és helyenként becsúszott egy-egy hiba is az arab nyelvű szavak átírásakor (145. o.: „Id-ul-sitr”, helyesen fitr, „id-ul adscha”, helyesen adha). Mindezek mellett ez a mű átfogó betekintést nyújt az első világháborús hadifogság egyik kevésbé ismert aspektusába. Sajnálatosan hiányoznak viszont a foglyok által írt személyes emlékek, amire a szerző is felhívja a figyelmet; amennyiben ilyenek előkerülnének, még sok új információval gazdagíthatnák ezt a kevésbé kutatott területet.

Forgács Márton

DANIELE CESCHIN

GLI ESULI DI CAPORETTO I profughi in Italia durante la Grande Guerra

*(Caporetto száműzöttei. Menekültek Olaszországban a Nagy Háború alatt.
Laterza, Bari, 2014. 313 o. ISBN 978-88-581-1139-0)*

1917 októberében az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország csapatai Caporettonál áttörték a frontvonalat, menekülésre kényszerítve az olasz katonákat. A csata emlékezete Magyarországon is mindmáig él, mint hazánk fiainak egyik legátütőbb első világháborús sikere. A történelmet kedvelők számára érdekes lehet a „másik oldal” álláspontjának megismerése is.

Daniele Ceschin, az első világháború elismert kutatója először 2006-ban megjelent, majd idén újra kiadásra került munkájában azt mutatja be, hogy az áttörést miként élték meg Olaszországban azok, akik a csata következtében elhagyni kényszerültek otthonukat, mintegy száműzöttekként élve tovább saját hazájukban. A könyvben azonban nemcsak a Caporetto vidékéről elmenekülni kényszerülő sorsa kerül tárgyalásra, hanem a háború sújtotta Olaszország egész népének viszontagságai.

A kötet felépítése már-már mértani pontossággal kiszámítottnak tűnhet, mivel két, szinte azonos terjedelmű részből áll, melyeket a szerző egyenként három-három fejezetre osztott. Az alfejezetek jól követhető, tematikus szerkezetet alakítanak ki. A monográfia végén fellelhető táblázatok, a bőséges jegyzetapparátus és a névmutató is segítik eligazodni az olvasóközönséget. Az egyetlen hátrány, hogy a felhasznált irodalom jegyzéke nincs önállóan feltüntetve a mű végén, a bibliográfiai adatokról csak a jegyzetekből kaphatunk információkat, de ez nem jelenti a historiográfiai háttér kellő ismeretének hiányát. Ceschin elsősorban elsődleges forrásokra alapozta munkáját, melyek közül – legalábbis a hivatkozások tanúsága szerint – a legtöbb az Olasz Állami Levéltár (Archivio Centrale dello Stato, ACS) iratanyagában lelhető fel.

A mű első nagyobb egységében Ceschin Caporetto vidékére összpontosít. Mondanivalóját Angelo Gatti, Luigi Cadorna olasz hadsereg-főparancsnok egyik közvetlen munkatársának szavaival kezdi, rávilágítva ezzel arra, hogy a könyv megírásához a fő forrásanyagot a háborúban harcoló katonák naplói jelentették. A forrásokat sok történész felhasználta már a caporettoi tragédia katonai szempontú megírásához, azonban e szerzők eddig nem vizsgálták, hogy a civil lakosság miként élte meg a háborút. Pedig a katonák írtak erről is – elsősorban a menekülő gyerekek látványa érintette meg őket (12. o.). Nemcsak a nagyvárosok lakói döntöttek otthonuk elhagyása mellett, mint például Udine lakossága, hanem a hegyekben élők is. A polgárság képviselői éppen úgy elmenekültek, mint a mezőgazdászok, vagy a munkások. Ceschin szerint ez az oka annak, hogy nehéz magyarázatot találni a menekülés okaira, és még nehezebb feltárni azt, hogy mi vitte rá az egyik embert a távozásra, a másikat a maradásra (15. o.).

Munkája elkészítésekor Ceschin nehéz feladatra vállalkozott, amikor a háború kényszerítette elvándorlás jelenségét oly módon kívánta bemutatni, hogy érzékeltesse annak tömeges voltát, ugyanakkor egyéni sorsokkal is alátámassza állításait. A feladatot kétségtelenül remekül megoldotta azáltal, hogy alfejezetei mindig egy, az „általánost” bemutató naplórészlettel kezdődnek, s ezt követi az ismert és a kevésbé ismert, de minden esetben bemutatott személyek egyéni történeteinek elmesélése. Ennek a kétségkívül érdekes elbeszélő technikának egyetlen hátulütője az, hogy az olvasó úgy érezheti az egyes részek végére, hogy a fejében nevek hosszú sora kavargó, ami kissé nehézkessé teheti a történet követését. Talán ez is a magyarázata annak, hogy Ceschin több ízben indokolja témájának, forrásainak kiválasztását, megfogalmazva például azt, hogy a Caporetto környékéről történő, főleg a vezető réteget érintő menekülthullám nemcsak az élőhelyről való távozást jelenti, hanem egy országos szintű, intézményes válság előidézője is (30. o.). A belső migráció ugyanis kezdetben főként az északi, illetve a középső zónában elhelyezkedő nagyvárosokba, így Milánóba, Bolognába és Firenzébe irányult, ahol csakhamar nem tudtak mit kezdeni a növekvő menekültáradattal, így az elvándorlás egyre délebbre húzódtott, melynek következtében Róma és Nápoly is kedvelt célpontok lettek (36. o.). Vagyis a menekültek csakhamar egész Olaszországban felbukkantak. Ezt azért fontos kiemelni, mert a mai Olaszországban is éppen ezek a városok a (mostanság már inkább az országhatárokon kívülről jövő) migránsok legnépszerűbb úti céljai, így a háborút követő és a jelenleg is fennálló tendencia között fel lehet fedezni némi hasonlóságot. Ez pedig a legékezebb bizonyítéka annak, hogy Ceschin rendkívül időszerű és számos új adalékot tartalmazó, releváns témát választott könyve megírásakor. A szerző ok-okozati feltárásai, a történések miérettjeire adott magyarázatai kiválóak, az élvezetes stílust alátámasztják az érzékletesen kiválasztott idézetek is, melyekben a monográfia bővelkedik.

A téma megjelölését és indoklását, valamint a menekültek társadalmi hovatartozását ismertető, rendkívül gazdag első fejezetet követő rész azt mutatja be, hogy a városok lakossága miként igyekezett segíteni a háború sújtotta övezetből származókon, milyen megoldást talált a bevándorlásra. Menekültszállók alakultak, melyeknek gyakran az iskolák, egyetemek adtak otthont, az érkezők kényelmének biztosításáról az e célból szerveződött diákcsoportok gondoskodtak, tiszta ruhát és meleg ételt biztosítva nekik. Ceschin hosszú oldalakon keresztül beszél az összefogásról, mely ami a menekülteket, mind az őket befogadókat jellemezte, közelebb hozva az olvasóhoz a háború eseményeit. Elbeszéli, hogy a Caporetto és a Piave környékéről érkezőket egyfajta hazafias lelkesedéssel üdvözölték, munkát ajánlva nekik (72. o.). Csakhamar jótékonyági szervezetek alakultak, például Rómában a Charitas létesített központot 1918-ban (76. o.). A szervezetek a menekültek beilleszkedését, új életük kialakítását voltak hivatottak elősegíteni. Ceschin részletezi az ellenséges katonák vélt vagy valós kegyetlenségeit, melyek véleménye szerint a lakosság távozásához vezethettek. A történelmi objektivitás jegyében azonban ő maga is megfogalmazza, hogy az ellenség „barbárként” való beállítása igencsak erős túlzás (66. o.).

Miként azt a harmadik fejezetből megtudhatjuk, a háború alatt nemcsak a belső vándorlás öltött jelentős méreteket, hanem a külföldről érkező háborús menekültek, emigránsok száma is növekedett, akik Franciaországból, Németországból és mindenekelőtt az Osztrák–Magyar Monarchiából vándoroltak Olaszországba, menedéket kérve az itt élő családoktól (86. o.). Ez nem is okozott problémát mindaddig, amíg Olaszország be nem lépett a háborúba az antant oldalán, azaz a bevándorlók többsége számára ellenséges oldalán. Törvények sorával szabályozták, kik tekinthetők menekülteknek. Ceschin a törvényeket tömören, mégis érthetően mutatja be.

A *menekültek Olaszországban* címet viselő második egységben Ceschin a háború alatt Olaszországban jelentős méreteket öltő migráció általánosságait mutatja be. Képet kaphatunk arról, hogy a városokba érkező menekülthullám miatt milyen nehézségekkel kellett szembenéznük a lakosoknak. Az első és talán legfontosabb problémát az újonnan érkezők elszállásolása jelentette. A legjellemzőbb szállásadó épületek a tanintézmények, a hajléktalanszállók és a monostorok, kolostorok lettek. A szállásadás nehézsége elsősorban abban rejlett, hogy az esetek túlnyomó többségében nem ellenőrzött emigrációról volt szó, hanem kis csoportokban, váratlanul érkező menekültekről (116. o.). Ebből eredően a kapott szállások gyakran inkább apró barlangokhoz hasonlítottak, mint kényelmes lakásokhoz (119. o.). Mindehhez rendkívül rossz higiénés körülmények társultak, amin folyamatos egészségügyi ellátással igyekeztek javítani (126. o.).

A másik legfontosabb kérdésnek Ceschin a menekültek élelmészését tartja, ami azért jelentett súlyos problémát, mert a háborús viszonyok által generált, nehéz gazdasági körülmények közepette nem volt egyszerű előteremteni a lakossági szükségleteknek megfelelő mennyiségű élelmet (131. o.). A szerző pontos adatokat sorakoztat fel arra vonatkozóan, hogy naponta körülbelül mennyi táplálék juthatott egy főnek, az étel minőségét pedig naplórészletekkel igyekszik megvilágítani. A mű legfőbb erényét talán éppen ez adja, hogy együtt szerepelnek benne a forrásokkal alátámasztható adatok és az olvasmányosabb, kortársak visszaemlékezései által elmesélt részek. E módszer azért is célravezető, mert a konkrét adatok rávilágítanak a naplók hitelességére is.

A harmadik problémát a munkavállalás kérdése jelentette. A menekültek érkezésének első heiteiben még nem volt különösebben nehéz munkát találni a különféle gyárakban, azonban a bevándorlók számának növekedésével fordított arányosságban a munkahelyek száma csökkenni kezdett (142. o.).

Az objektivitás jegyében Ceschin a menekültek érkezése által okozott problémák bemutatását követően áttér a kérdésre: maguk az érintettek miként élték meg helyzetüket? A naplórészletek rávilágítanak arra, hogy életük rendkívül nehéznek bizonyult az új körülmények közepette. Nemcsak munkát találniuk volt nehéz, de sokszor olyan alapvető élelmiszerekhez sem juthattak hozzá hónapokig, mint a tej, sajt, hús, cukor, a kávé (155. o.). A szerző külön kitér a nők, öregek, gyermekek helyzetére, mivel – miután a férfiak többsége katonaként szolgált – ők képviselték a menekültek jelentős hányadát. Az új lakóhelyen való élet kialakítása számos feladatot rótt az asszonyokra, ami azért sem volt könnyű, mert az új környezetben a családok tagjai nem ismertek egymáson kívül senkit, így mindent maguknak kellett előteremteniük (164. o.). A gyerekeket, különösen a lányokat a helyi urak alkalmazták előszeretettel cselédként (168. o.).

A második egység második fejezetéből arról értesülünk, hogy az egész országban általánossá vált az eredeti lakhelyről való elvándorlás és megindult az ország déli régióiból az északi területekre való költözés. Ez a fajta migráció ugyanazokat a problémákat vetette föl, mint az első hullám érkezése. Amikor a bevándorlók száma megnőtt, a helyi lakosság egyre inkább nehezményezte érkezésüket. Az ellenkezés lassacskán olyan méreteket öltött, hogy a migránsokra elkezdtek ellenséggként tekinteni. Például az egyik menekült arról számolt be, hogy a helybeliek folyamatosan sértegetik őket és éreztetik velük, hogy új lakóhelyükön egész életükben idegenek maradnak (193. o.).

A könyv utolsó, rövid fejezetében Ceschin arról számol be, hogy a háborút követően lehetőség nyílt a menekültek hazaköltözésére, mellyel többségük élni igyekezett. Ily módon közvetvelegesen egy év távollét után a háborút túlélő családtagok újra egyesülhettek.

Ceschin rendkívül érdekes perspektívájú, információban gazdag, élvezetes monográfiát alkotott, amely jelentős kutatómunkán alapszik, s a manapság jelentkező, menekültekkel kapcsolatos problémák, kérdések fényében is tanulságosnak tekinthető.

Hamerli Petra

POLLMANN FERENC

OROSZLÁN, KARDDAL ÉS LÚDTOLLAL. DOBERDÓI BÁNLAKY JÓZSEF ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

(Históriaantik Könyvkiadó, Budapest, 2014. 176 o. ISBN 978-963-9978-34-8)

Az első világháború kitörésének 100. évfordulóján örömdetesen sok, a XX. század történetének őskatasztrófáját sokféle megközelítésben középpontba állító kötet lát napvilágot magyar és idegen nyelven. Közhelyeszerű megállapításnak hat, hogy a Nagy Háború alakulását döntő mértékben meghatározó, az 1914–18 közötti években jelentős szerepet játszott katonatisztek és tábornokok életpályájáról száz év elmúltával is vajmi keveset tudunk.

Az osztrák–magyar haderőt irányító mintegy 1200 fős első világháborús tábornoki kar tagjainak életútjáról, háborús szereplésének összefoglalásáról az elmúlt másfél évtizedben született ugyan néhány magyar és idegen nyelven kiadott összefoglaló feldolgozás, azonban a tábornokok részletes életrajzának publikálása terén a magyar hadtörténetírás még mindig sok évtizedes és jelentős lemaradással küzd.

Pollmann Ferenc nemrégiben megjelent, az első világháborús tábornoki „kaszt” megbecsült és figyelemreméltó tagjáról, doberdói Breit (1931-től Bánlaky) József altábornagy életéről és munkásságáról szóló monográfiája egy régi adósságot törleszt, amely remélhetőleg további példamutatóan nívós és tárgyyszerű életrajzi művek megírására ösztönzi a korszakkal foglalkozó történészeket.

A szerző – aki ebben a műfajban meglehetősen otthonosan mozog, hiszen egy évtizede már megjelent tollából egy másik, nem kevésbé színes egyéniségű első világháborús tábornok, nádasi Tersztyánszky Károly vezérezredes kitűnő monografikus életrajza – az előszóban kellőképpen megindokolja, miért esett választása Breit József személyére, aki több szempontból is érdeklődésre tarthat számot nemcsak a szakemberek, hanem az olvasóközönség körében is. Azon kevés magyar identitású és származású tábornok közé tartozott ugyanis, akik végig a magyar királyi honvédség kötelékében szolgáltak a dualizmus időszakában, honvéd csapat- és seregtesteket vezetett a Nagy Háború különböző frontjain, neve a két világháború között egyet jelentett a magyar hadtörténetírás megújításával és a korábbiakhoz képest új pályára állításával.

A könyv felépítése a klasszikus sémát követi: az előszó után kronologikus és tematikus rendben előrehaladva ismerhetjük meg Breit József életének főbb állomásait. Az első fejezetben Pollmann Ferenc a későbbi tábornok gyökereiről szól és rögtön egy első pillantásra feloldhatatlannak tűnő dilemmával, ellentmondással találja szemben magát, nevezetesen Breit születésének tisztázatlan időpontjával és körülményeivel, valamint a származása körüli bizonytalanságokkal. A szerző történeti nyomozása végeredményeként arra a megállapításra jut, hogy a későbbi generális apja és anyja személye bizonytalan (valószínűsíthető édesapja keresztesi Szende Béla, 1872–1882 között magyar honvédelmi miniszter), továbbá eloszlatja a vallási hovatartozásával kapcsolatban felmerült kétségeket (1888-ig zsidó vallású volt, majd kikeresztelkedett), amely tényekre csak alapos és hosszas kutatások után derült fény.

A soron következő alfejezetben Breitnek a lugosi főgimnáziumban 1876 és 1883 között végzett tanulmányairól tudhatunk meg részleteket (például önképzőkori elnökségről, az ott abszolvált érettségijének eredményeiről). A következőkben főhősünk katonatiszti pályára felé fordulásának részleteit ismerhetjük meg: az 1883–84-ben abszolvált féléves budapesti orvostanhallgatói tanulmányok után 1884 áprilisától egyévi önkéntesként a magyar királyi 18. honvéd zászlóaljnál szolgált, majd egy év múltán már tartalékos őrmesterré, 1886 januárjától tartalékos hadnaggyá, 1888 májusában pedig tényleges hadnaggyá nevezték ki alakulatánál. Egy részfejezet a később vezérkari tisztí minősítést nyert Breit József 1889–91-ben a bécsi Hadiiskolán töltött éveit és tanulmányait taglalja.

A szerző külön foglalkozik a Breit százados magánéletében bekövetkezett változással, az 1895-ben Axmann Etelkával kötött házasságával. Tudomást szerezhetünk a korszakban a fiatal tisztok életét megkeserítő és nősülési szándékai elé jelentős akadályt gördítő, az államkincstárnak fizetendő házassági kaució intézményéről, a Breit esetében uralkodói engedéllyel alacsonyabb kaució összeg lefizetése mellett létrejött frigyről, amelyből később két fiú és egy lány gyermek született.

Pollmann jóvoltából részleteket tudunk meg a kötet főszereplője katonai pályafutásának 1891–1913 közötti szakaszáról, továbbá hadtörténetírói pályája indulásának körülményeiről, vagyis részletesen megismerhetjük az 1892 és 1907 között keletkezett, neve alatt megjelent műveinek címét és tartalmát.

Breit első világháború alatti tábornoki ténykedésének a mű írója érthető módon külön fejezetet szentel, amelyből többek között megismerhetjük a vezérőrnagyként a magyar királyi 107. népfelkelő dandár élén vívott bevezető harcokat a szerb fronton a világháború kirobbanása után, az ún. pancsovai pánikban játszott szerepét 1914 szeptemberében. Tudomást szerzünk a könyv főszereplőjének a szerb harctéren 1915 nyaráig (1915 januárjától már a 109. népfelkelő dandár élén) folytatott hadvezéri tevékenységéről. A kötetből kiderül, hogy 1915. július közepétől a 16. honvéd hegyi dandár élén, az olasz fronton, az Isonzó folyó mentén, a doberdói frontszakaszon vezette csapattestét.

A 2. isonzói csatában az olasz hadszíntéren tanúsított helytállása a Katonai Érdemkereszt II. osztálya kitüntetését és a magyar nemesi címet hozta meg számára.

Érdekes részleteket ismerhetünk meg a 3. isonzói csata során a 20. honvéd gyaloghadosztály parancsnokságát átvevő somorjai Lukachich Géza vezérőrnagy és Breit tábornok között kialakult konfliktusról, melynek lényege, hogy utóbbi nem tudta elfogadni a tényt, miszerint egy nála rangban fiatalabb tábornok alá került beosztásra. Mivel beteget jelentett és ezzel további katonai karrierjét kockáztatta, a történetek folyamányaként tervezett kényszernyugdíjazására Hazai Samu magyar honvédelmi miniszter az uralkodónál tett közbenjárására nem, csupán várakozási illetékekkel való szabadságolására került sor.

Pollmann Ferenc részletesen foglalkozik a kötet főszereplője magyar nemesi címének és doberdói nemesi előnévnek 1916 februárjában történt adományozásával és a nemesi címer elkészítésének körülményeivel.

Képet kapunk aktív hátszói szolgálatáról (1916 júniusától egy mozgó felülvizsgáló bizottság parancsnokaként ténykedett), majd azt követően 1916 novemberétől – 1917 augusztusától altábornagyi rangban – a 39. honvédhadosztály, 1917 novemberétől pedig a nevét viselő csoport élén vett részt a román fronton zajlott hadműveletekben, ahol a Magyaros-tető visszafoglalásáért a Vaskorona Rend hadidíszítményes és kardos II. osztályával tüntették ki. 1918 márciusától hadosztályával élelmiszerreviziót hajtott végre a hátszói Magyarországi alföldi területein, majd 1918 júliusától az olasz front dél-tiroli szakaszán harcolt csapattest élén, október legvégén pedig (az osztrák–magyar fegyverszüneti delegációt október végétől vezető és a padovai fegyverszünetet megkötő Viktor Weber gyalogsági tábornokot helyettesítve) a császári és királyi VI. hadtest ideiglenes parancsnokaként fejezte be világháborús pályafutását.

Részleteket tudhatunk meg az 1919 januárjában nyugállományba helyezett altábornagy ellen 1919 őszén lefolytatott becsületbeli eljárás kimeneteléről is, vagyis az ellene felhozott vádak (tudniillik az olasz fronton az 1918. október végén–november elején bekövetkezett osztrák–magyar katonai összeomlás során törzsével együtt megmenekült az olasz fogságba eséstől, míg az alája beosztott 39. honvédhadosztály olasz hadifogságba esett) alóli felmentéséről.

Eddig nem ismert adatokat olvashatunk a tábornok 1922–29-ig húzódozó magyar állampolgársági ügyeiről és magyarországi visszahonosításáról, s az 1931 márciusában a Horthy kormányzó által jóváhagyott, Breitről Bánlakyra módosított névváltoztatásáról, majd az 1932-ben a Magyar Érdemkereszt II. osztályával való kitüntetéséről. A szerző összefoglalja a Magyar Katonai Írók Körében 1924 és 1944 között kifejtett (1929-től elnöki, majd 1940-től tiszteletbeli elnöki) tevékenységét, továbbá áttekinti a két világháború közötti időszakban különösen termékeny Bánlaky hadtörténetírói munkásságát, melynek leginkább említésre méltó produktuma az 1929 és 1942 között 22 kötetben napvilágot látott *A magyar nemzet hadtörténelme* volt.

A könyv végső fejezetéből a volt tábornok életének utolsó szakaszát ismerhetjük meg a második világháború végéig, egészen 1945. október 12-én bekövetkezett haláláig és az üllői katolikus temetőben történt örök nyugalomra helyezését.

A kötetet rövidítésjegyzék, tekintélyes jegyzetapparátus és személynévmutató teszi teljesebbé. A kiváló és rendkívül adatgazdag, számos korabeli dokumentumot és fényképet is felvonultató életrajzi összefoglalásból jól végig követhetjük doberdói Breit József altábornagy összetett katonai pályáját, hadtörténetírói tevékenységének fontos állomásait, magánemberi kvalitásait és családi viszonyait. A korszak kutatói, valamint a Nagy Háború eseményei és a világháborús osztrák–magyar tábornokok sorsa iránt érdeklődő olvasók mindnyájan találnak érdekes újtonságokat a kötetben, amely megítélesem szerint egyszerűen nem hiányozhat a XX. század első felének történelmével foglalkozó történészek polcáról.

Balla Tibor